

TEMA MONOGRÀFIC

Sobre la formació femenina i el paper de la
dona en la reforma social de Ramon Llull
*On female education and training and the role
of women in the social reform of Ramon Llull*

Maribel Ripoll Perelló
ripollmaribel@gmail.com
Universitat de les Illes Balears (Espanya)

Data de recepció de l'original: setembre de 2015

Data d'acceptació: desembre de 2015

RESUM

L'Art de Ramon Llull és una tècnica que serveix per arribar al coneixement de Déu. Convençut que la finalitat última per a la qual l'home ha estat creat és estimar Déu, Ramon Llull desplega la seva Art amb tots els recursos literaris, estilístics i lingüístics possibles, per tal que arribi a tots els públics, un públic que inclou la dona com a destinatària potencial de l'Art. En aquest article s'analitzen les estratègies que Llull fa servir per educar amb la seva Art el públic femení.

PARAULES CLAU: Ramon Llull, literatura medieval, recepció de l'Art, formació femenina, reforma social.

ABSTRACT

The Art of Ramon Llull is a technique that serves to come to the knowledge of God. Convinced that the ultimate aim for which man was created is to love God,

Ramon Llull deploys his Art with all the literary, stylistic and linguistic resources possible, in order to reach everyone, including women as a potential target of the Art. In this article an analysis is made of the strategies that Llull used to educate the female audience with his Art.

KEY WORDS: Ramon Llull, medieval literature, reception of the Art, female education and training, social reform.

RESUMEN

El Arte de Ramon Llull es una técnica que sirve para llegar al conocimiento de Dios. Convencido de que la finalidad última para la que el hombre ha sido creado es amar a Dios, Ramon Llull desarrolla su Arte con todos los recursos literarios, estilísticos y lingüísticos posibles, para que se difunda entre todos los públicos, un público que incluye a la mujer como destinataria potencial del Arte. En este artículo se analizan las estrategias que utiliza el autor para educar al público femenino con su Arte.

PALABRAS CLAVE: Ramon Llull, literatura medieval, recepción del Arte, formación femenina, reforma social.

I. INTRODUCCIÓ

Un dels punts que en alguna ocasió ha estat objecte de crítica sobre l'obra de Ramon Llull (1232-1316) ha estat la manca, aparent, de preocupació per la formació femenina, que contrasta clarament amb la dedicació a un fill masculí, però anònim, en tres obres que tenen una formulació didàctica evident, la *Doctrina pueril*, el *Llibre d'intenció* i l'*Arbre de filosofia desiderat*. Tanmateix, encara que Llull no s'hi manifesti explícitament, en l'obra lul·liana s'hi detecten prou indicis que permeten copsar la presència d'uns models femenins que són força allunyats de les formulacions misògines de l'època i que impliquen una certa formació. A continuació, presentarem succintament les objeccions sobre l'educació femenina que s'han adreçat a l'obra de Llull, situarem contextualment les consideracions lul·lianes sobre la dona i acabarem mostrant aquells indicis que permeten esbossar un canvi de mentalitat respecte del con-

text medieval quant a la valoració femenina que manifesta Ramon Llull tot integrant-la en els plans de reforma de la cristiandat.

2. ANTECEDENTS

Poc temps després de la redacció de l'*Art abreujada de trobar veritat* (1274) o, cosa que és el mateix, de la primera formulació explícita de l'Art (el sistema filosòfic teològic que havia de permetre la demostració de la fe i la unificació de les ciències), Ramon Llull redactava, en català i possiblement abans de la fundació del monestir de Miramar (l'octubre de 1276), un tractat pedagògic dedicat a un «amable fill». Era *Doctrina pueril*, un text destinat a la instrucció catequètica i a la formació bàsica de l'infant,¹ mitjançant el qual el nostre autor entrava en la nòmina de tractadistes europeus com Egidi de Roma, Felip de Novara o Vicent de Beauvais, que durant el segle XIII havien mostrat certes inquietuds pedagògiques. Llull va ser considerat, des d'aquesta perspectiva, com el «pedagog de la cristiandat» per Joan Tusquets (1969). Lola Badia i Albert Soler (1992) el definiren com un «pedagog sense càtedra», tot observant que l'obra lul·liana en conjunt, així com la vida de viatges i entrevistes amb reis i papes, s'ha d'entendre com a conseqüència de la vocació pedagògica que el va impulsar en l'empresa.

Això no obstant, Tusquets observava la manca d'interès que demostrava Llull per l'educació femenina,² en contraposició a la manifestada pel dominic Vicent de Beauvais i malgrat que l'autor català era pare d'una filla, Magdalena. Segons l'investigador, aquesta mancança seria deguda al fet que, a l'edat mitjana, l'educació de les nines recauria exclusivament en la mare.³ Així mateix, en una de les millors aproximacions a la vida i obra de Ramon Llull,⁴ el lul·lista

¹ Per a l'estructura interna i els temes que es tracten a la *Doctrina pueril* vegeu PRING-MILL, Robert D. F. «La *Doctrina Pueril*: conreu i transmissió d'una cultura», *Estudis sobre Ramon Llull*. Barcelona: Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991; i LLULL, Ramon. «Doctrina pueril», SANTANACH I SUÑOL, Joan. (ed.). *Nova edició de les obres de Ramon Llull (NEORL)*. Barcelona: Patronat Ramon Llull, 2005, vol. vii.

² Citat per VIERA, David J. «Les idees pedagògiques de Ramon Llull i de Francesc Eiximenis: estudi comparatiu», *Estudios Lulianos* [Palma], 25 (1981-1983), p. 227-242.

³ Per contra, JACOBS POLLEZ, Rebecca J. «The Role of the Mother in Vincent of Beauvais' *De eruditione filiorum nobilitum*», *Proceedings of the Western Society for French History* [Missisipi], 38 (2010), p. 15-27, va demostrar que el rol de la mare en la formació de les nines, a l'obra de Vicent de Beauvais és força limitat.

⁴ Vegeu LLINARÈS, Armand. «Ramon Llull», *Estudis i Documents* [Barcelona], 12 (1968). El mateix autor es va referir específicament a la pedagogia lul·liana en la lliçó d'investidura com a *Magister* de la Maioricensis Schola Lullistica. Vegeu LLINARÈS, Armand. «Algunos aspectos de la educación en la *Doctrina pueril* de Ramón Llull», *Estudios Lulianos* [Palma], 11 (1967), p. 201-209.

francès Armand Llinarès recuperava la qüestió sobre aquest suposat silenci i considerava, tot referint-se a la *Doctrina pueril*, que hi havia una llacuna important quant a la qüestió de l'ensenyament femení: «No cal dir més sobre la diversitat de les qüestions tractades en la *Doctrina pueril*. Amb tot, no podem evitar de constatar una *greu llacuna* en aquest manual d'educació dedicat per Lull al seu fill Domènec». ⁵ Aquest llibre, a diferència de *Liber eruditione puerorum regalium*, de Vicent de Beauvais, escrit uns quants anys abans, observa el silenci més total sobre l'educació de les nenes. I això que Lull en tenia una, Magdalena. Per què, doncs, aqueix silenci? És que, per al filòsof mallorquí, com per als homes de la seva època, en general, «hom és pus noble, e pus fort, e pus sàvia criatura que fembra». Ramon Lull no gosa dir que la dona és una criatura menys noble, menys forta i menys sàvia que l'home, però tant se val la fórmula: la idea és clara. L'educació, doncs, no pot concernir sinó l'home. Caldrà esperar Vives perquè l'educació es consideri accessible a tots dos sexes». ⁶

Tanmateix, en nota al peu, Llinarès observava que les dones religioses sí que podien i havien de ser instruïdes. L'abadessa Natana n'era l'exemple indiscutible, com veurem més endavant.

En la mateixa línia crítica, l'any 2013 Conrad Vilanou insistia en aquella «llacuna» quant a la formació femenina, en un minuciós estudi sobre la *Doctrina pueril*. D'una banda, afirmava que, malgrat que el tractat lul·lià fos pensat per a la burgesia del moment, «Lulio se olvidó –probablemente adrede– de la educación de la mujer, aspecto que el *Tratado sobre la formación de los hijos nobles* aborda en la cuarta y última de sus partes». ⁷ D'altra banda, Vilanou considerava que l'autor de la *Doctrina pueril* manifestava una postura ambivalent quant a la consideració de la dona, fruit de l'esperit de l'època, atès que trobava que la Mare de Déu era un model d'exemple, «*aunque su concepción es más bien negativa*», ⁸ i veia en la dona una font de temptació, per la qual cosa calia evitar-hi qualsevol contacte. ⁹

⁵ La cursiva és nostra.

⁶ LLINARÈS, Armand. «Ramon Lull», *op. cit.*, p. 229.

⁷ VILANOU TORRANO, Conrad. «La *Doctrina Pueril* de Lulio: una enciclopedia escolar del siglo XIII», *Educación XXI: Revista de la Facultad de Educación* [Madrid], 16/2, (2013), p. 106.

⁸ *Ibidem*, p. 110.

⁹ Lola Badia manifesta una postura contrària a aquesta afirmació: «Però en Lull no hi ha malvolença envers el gènere femení, de manera que la submissió i la passivitat que li són connaturals fa que sovint ens presentin dones humils, pacients i castes.» BADIA, Lola. «Generació o luxúria. Què diu Ramon Lull sobre el sexe? 2. La casuística», MARTÍ, Sadurní; CABRÉ, Míriam; FELIU, Francesc; PRATS, David. *Actes del tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007, p. 125-144.

Certament, si hom fixa el focus d'atenció exclusivament en la *Doctrina pueril*, la imatge femenina que se'n deriva és ben pobra quant a matisos, derivada de la concepció antropològica medieval. Som en la primera etapa de la producció lul·liana, en un moment, encara, de gestació de la reforma social proposada al *Romanç d'Evast e Blaqueria* o en els exemples del *Llibre de meravelles* o del *Llibre de Santa Maria*. De fet, si es tenen en compte altres obres posteriors a la *Doctrina pueril*, la perspectiva canvia i es difumina aquesta pretesa manca de consideració de la dona. Per analitzar-ho detingudament caldrà exposar, a continuació, quins són els objectius i qui són els receptors de la literatura lul·liana.

3. OBJECTIUS I RECEPTORS DE LA LITERATURA LUL·LIANA

Per enfocar correctament la qüestió de la dona en la literatura lul·liana cal explicar, en primer lloc per què i per a qui escrivia Ramon Llull. Diu ell mateix a la *Vida de mestre Ramon*,¹⁰ l'autobiografia dictada als monjos de la Cartoixa de Vauvert el 1311, que quan tenia una trentena d'anys, després d'haver tingut cinc aparicions del Crist crucificat, va interpretar que calia deixar de banda la vida mundana i desimbolta que duia i que havia de dirigir l'existència a un únic objectiu: conèixer, estimar i servir Déu. Calia trobar la ruta òptima per fer-ho, de manera que aquest gran objectiu es va resoldre en tres objectius instrumentals: el primer, escriure el millor llibre del món contra els errors dels infidels; el segon, anar a predicar als infidels i morir per la causa si calia, i el tercer, entrevistar-se amb reis i papes per convèncer-los de la necessitat de fundar escoles per a la preparació, sobretot lingüística, dels missioners. Notem que tot plegat gira entorn de la paraula: escriure, predicar i ensenyar. L'empresa no resultava gens senzilla perquè, d'entrada, volia dir que havia de deixar la família, formada per l'esposa Blanca Picany i pels fills Domingo i Magdalena,¹¹ i també perquè volia dir que Llull no tenia la formació intel·lectual i acadèmica suficient per dur a terme aquests objectius. Després d'una peregrinació a Santa Maria de Rocamador i a Sant Jaume de Compostel·la, i

¹⁰ Prenem la versió que Anthony Bonner va editar, a partir de la versió llatina, l'any 2013 a BONNER, Anthony. *Vida de Ramon Llull*. Barcelona: Barcino, 2013.

¹¹ El fet de deixar la família no era contextualment estrany en la societat medieval, sobretot si es pensa en els mercaders i cavallers. Així mateix, el testament que Llull va dictar a Mallorca l'abril de 1313, prèviament a la partida a Sicília, posa de manifest que mai es desvinculà completament de la família.

després de l'entrevista amb sant Ramon de Penyafort, el qual el dissuadí d'anar a estudiar a la Universitat de París, Llull tornava a Mallorca amb la voluntat d'iniciar uns anys de preparació intel·lectual:¹² comprà un esclau musulmà que l'instruí en la llengua i la cultura àrab, i segurament estudià en les biblioteques conventuals que es constituïren a Mallorca, que s'acabava de conquerir. Les conseqüències dels nou anys de preparació foren la redacció del *Llibre de contemplació en Déu* i la formulació del gran sistema que havia de servir per convèncer els altres de manera raonada i argumentada, que descansa sobre uns principis bàsics comuns a les tres religions monoteistes (l'islam, el judaisme i el cristianisme) i que s'articula amb uns principis de relació i unes qüestions que permeten resoldre qualsevol pregunta sobre el món creat i sobre Déu. L'Art esdevenia l'instrument per conèixer, estimar i servir Déu. D'una banda, havia de ser l'instrument per aconseguir la conversió dels infidels musulmans per mitjà del raonament i de la demostració de la fe,¹³ però de l'altra també era el mitjà per recuperar la cristiandat mateixa, allunyada dels preceptes evangèlics i que restava, en conseqüència, en crisi i en pecat.¹⁴ L'Art es convertia, així, en l'eix neuràlgic al voltant del qual girava tota la producció literària, que s'amagà sota tots els recursos i models literaris possibles i que es consolidà en un conjunt d'unes 280 obres. Tot per assolir un objectiu principal: conèixer, estimar i servir Déu.¹⁵

Així, l'any 1275 Llull va ser cridat a Montpeller pel futur rei de Mallorca Jaume II. A instàncies de l'infant, la incipient obra lul·liana va ser examinada

¹² Les referències sobre els nou anys d'estudi a la *Vida de mestre Ramon* són mínimes. Les hipòtesis sobre la formació i les biblioteques que degué consultar a Mallorca són diverses. Vegeu, especialment, HILLGARTH, Jocelyn Nigel. «Una biblioteca cisterciense medieval: La Real (Mallorca)», *Analecta Sacra Tarraconensia* [Barcelona], 32 (1959), p. 89-191; i HILLGARTH, Jocelyn Nigel. *Readers and Books in Majorca, 1229-1550*. París: Centre National de la Recherche Scientifique, 1991, 2 Vols.; SEGUÍ VIDAL, Gabriel. «La influencia cisterciense en el Beato Ramón Lull», *Estudios Lulianos* [Palma], 1 (1957), p. 351-370 i 2 (1958), p. 245-272.

¹³ Com va explicar PRING-MILL, Robert D. F. «El Microcosmos lul·lià», *Estudis sobre Ramon Llull*. Barcelona: Curial - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, la conversió de jueus i musulmans en la Mallorca acabada de conquerir era una forma de garantir l'hegemonia social i, en conseqüència, l'estabilitat política i econòmica.

¹⁴ GAYÀ, Jordi. «Ramon Llull i l'Islam: Infideles sunt homines, sicut et nos», *Jornades d'Estudis Franciscans*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 2002, p. 115-143, va assenyalar que el projecte missional que Llull desenvolupa arran de la conversió té una doble vessant: d'una banda, la de la conversió dels infidels, però de l'altra, la d'ajudar els cristians mateixos a viure la fe pròpia, de manera que esdevinguin exemple per als infidels.

¹⁵ GAYÀ, Jordi. «Que el llibre multiplicàs, Ramon Llull i els llibres», BONNER, Anthony. *Publicacions del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca*. Mallorca: CETEM, 2006.

per un frare franciscà, que l'aprovà. Entre 1287 i 1289 aquest sistema infal·libre era presentat als *magistri* de la Sorbona, incapaços d'entendre'l a causa «de la fragilitat de l'enteniment humà», en paraules de Llull.¹⁶ Tanmateix, aquell fracàs universitari va suposar el punt de partida perquè el nostre autor corregís, reformulàs i simplifiqués l'Art per tal que fos assequible per a qualsevol públic. Es desvela, així, per què i per a qui escriu Ramon Llull: escriu per fer arribar el seu sistema a qualsevol lector, tant si és rei, papa, clergue, laic, academicollec, cristià, jueu o musulmà. Davant la necessitat de ser màximament eficaç des del punt de vista comunicatiu per a tots aquests receptors possibles, Llull va recórrer a tota la gamma de recursos que tenia a l'abast, recursos que responen a unes estratègies lingüístiques i estilístiques clares i precises. D'una banda, el nostre autor considerà que, per garantir la transmissió del missatge, calia dirigir-se a l'altre en la llengua que compregués. Per això, aprengué l'àrab, hi escriví el *Llibre de contemplació en Déu* i hi predicà a la plaça pública de Bejaia el 1305. A la *Vida de mestre Ramon* queda palès el coneixement que l'autor tenia de la llengua àrab i del motiu que el movia a la traducció: «Volent que la utilitat dels seus llibres fos comuna a tothom, en va escriure molts en llengua aràbiga, puix que sabia aquell idioma».¹⁷ Pel mateix motiu féu servir el llatí, la llengua diplomàtica de l'edat mitjana, per dirigir-se a reis i papes. I sobretot, féu servir la incipient llengua catalana per dirigir-se als cristians laics, com ell, mancats de coneixements sobre el món i sobre la pròpia fe.¹⁸ Ramon Llull esdevé l'exemple d'un laic, de formació autodidacta, que selecciona la llengua dels seus textos no en funció del tema tractat sinó en funció del públic al qual es dirigeix, cosa que en el panorama intel·lectual romànic suposa la primera passa en la consolidació de la llengua catalana com a llengua de cultura. En conclusió, el multilingüisme lul·lià tenia per objectiu la difusió de l'Art no només en un sentit geogràfic, sinó sobretot en sentit «sociològic»,¹⁹ fet que es confirma amb l'existència de les obres de doble tradició que, com ha explicat

¹⁶ LLULL, Ramon. *Vida de mestre Ramon*. Barcelona: Editorial Barcino, 2013, p. 61

¹⁷ LLULL, Ramon. *Vida de mestre Ramon... op. cit.*, p. 107.

¹⁸ El segle XIII suposa la transició cap a la laïcització del saber i la transmissió dels coneixements a un sector no vinculat a l'Església. Vegeu especialment SOLER, Albert. «Espiritualitat i cultura: Els laics i l'accés al saber a final del segle XIII a la corona d'Aragó», *Studia Lulliana* [Palma], 38 (1998), p. 3-26; i CIFUENTES, Lluís. *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*. Barcelona: Universitat de Barcelona; Palma: Universitat de les Illes Balears [Col·lecció Blaquerna, 3], 2001.

¹⁹ PEREIRA, Michela. «Comunicare la veritat: Ramon Llull e la filosofia in volgare», ALBERNI, Anna; BADIA, Lola; CIFUENTES, Lluís; FIDORA, Alexander (eds.). *El saber i les llengües vernacles a l'època de Llull i Eiximenis. Estudis ICREA sobre vernacularització*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012, p. 30.

Elena Pistolesi²⁰ foren redactades originalment en català o en llatí i que foren traduïdes posteriorment arran de les necessitats específiques de difusió entre els diferents receptors.

La necessitat d'arribar a tots els públics possibles va provocar igualment la selecció dels millors recursos estilístics per a cada cas. Això és el que explica la redacció de dues novel·les, el *Romanç d'Evast e Blaquerua* (1276-1283) i el *Llibre de meravelles* (1288), destinades a un públic sense formació acadèmica. Som davant el *Prodesse et delectare* horacià, l'ensenyar delectant per aconseguir l'efectivitat en la transmissió didàctica, per la qual cosa el nostre autor va crear trames narratives amb personatges que viuen un seguit d'experiències en el camí d'aprenentatge sobre Déu i el món. En el mateix sentit, cal interpretar altres estratègies literàries: va exposar el seu pensament en reculls de proverbis, precisos i condensats, però també va escriure tractats llargs i complexos per explicar el seu sistema d'argumentació. Aquest afany per fer-se entendre per tothom el va menar a la composició poètica, en la qual destaquen el tràgic *Desconhort* (1295) i el *Cant de Ramon* (1300), les exquisides *Hores de Santa Maria* (1292) i el dolorós *Plant de la verge* (1294?). Els reculls enciclopèdics, com l'*Arbre de ciència* (1295-1296), presentaven formes dialogades. Hi apareixen personatges al·legòrics, com ocorre al *Llibre de contemplació en Déu*, al *Llibre del gentil e dels tres savis* (1274-1276), al *Llibre de santa Maria* (1292), a la *Consolació d'ermità* (1313) i a la *Ciutat del món* (1314), per esmentar-ne uns pocs casos. Cal observar, tot reprenent l'inici del present article sobre les observacions de la *Doctrina pueril*, la consideració relativa a les obres dedicades a l'«amable fill». Ramon Llull va escriure, a banda de la *Doctrina pueril*, dues obres més dedicades a un «amable fill». Es tracta del *Llibre d'intenció*, obra molt propera cronològicament a la *Doctrina pueril*, i l'*Arbre de Filosofia desiderat* (1292). En tots tres casos Llull es dirigia, presentant-se des del pròleg sota el paper de pare ensenyant, a un fill innominat, fill que de bell antuvi va ser identificat amb el descendent documentat, Domingo, a qui suposadament el nostre autor adreçaria sengles tractats per

²⁰ PISTOLESI, Elena. «Tradizione e traduzione nel corpus lulliano», *Studia Lulliana* [Palma], 49 (2009), p. 3-50, i PISTOLESI, Elena. «Retorica, lingue e traduzione nell'opera di Ramon Llull», RIPOLL, Maria Isabel; TORTELLA, Margalida (eds.). *Ramon Llull i el lul·lisme: pensament i llenguatge. Actes de les jornades en homenatge a J. N. Hillgarth i A. Bonner*. Barcelona: Universitat de Barcelona; Palma: Universitat de les Illes Balears [Col·lecció Blaquerua, 10], 2012, p. 313-327.

suplir-ne l'absència un cop iniciada la vida dedicada a la missió.²¹ Tanmateix, Mn. Tarré notava el paral·lelisme d'aquesta dedicació amb la tradició literària que es remuntaria al *Llibre de proverbis* i a l'*Eclesiastès* bíblics.²² En la mateixa línia, Joan Santanach advertia sobre les influències d'altres textos didàctics del moment en la *Doctrina pueril* i en l'ús de la dedicatòria com a recurs estrictament literari i no com a referent biogràfic: «[...] a més, no és en absolut descartable que a la *Doctrina pueril* el beat, amb la referència constant a l'"amable fill", no pretengués altra cosa que *servir-se d'una convenció retòrica força habitual* a la literatura didàctica i doctrinal.²³ Només cal recordar que el recurs ja es troba als proverbis bíblics, i també en altres obres medievals, com ara els *ensenyaments* provençals o el diàleg *C'est douperre qui son filzenseigne* (aquest darrer tractat, escrit abans del 1267, és una adaptació de l'*Elucidarium* d'Honorí d'Autun, on la convenció del mestre que adoctrina el deixeble ha estat convertida en la del pare que parla amb el fill)».²⁴

Assumint aquest mateix argument, en un altre treball²⁵ indicàvem que la fórmula «amable fill» (amb la variant «bell fill») era l'expressió idònia i recurrent per introduir diàlegs entre un docent i un discent en obres no dedicades apriorísticament a cap fill però amb un missatge didàctic evident, com el *Llibre de l'ordre de cavalleria*, el *Romanç d'Evast e Blaqueria* i el *Llibre de*

²¹ En aquest sentit vegeu OBRADOR, Mateu; ROSSELLÓ, Jerónimo; COSTA I LLOBERA, Miquel (eds.). *Obras de Ramón Lull*. Palma: Imprenta hijas de Colomar, 1901, 3 vols.; RUBIÓ I LLUCH, Antoni. *Ramon Llull: Sumari d'unes lliçons en els Estudis Universitaris Catalans*. Barcelona: L'Avenç, 1911, p. 21; AVINYÓ, Joan. *Les obres autèntiques del Beat Ramon Llull: Repertori bibliogràfic*. Barcelona: [s. n.], 1935, p. 88; GALMÉS, Salvador. *Obres de Ramon Llull. Llibre d'intenció. Arbre de filosofia d'amor. Oracions e contemplacions del enteniment. Flors d'amors e flors d'entel·ligència. Oracions de Ramon*. Palma, 1935; BENNASSAR CIFRE, Bartomeu. «Estudi del Llibre d'intenció del Beat Ramon Llull», *Certamen del Seminari Conciliar de Sant Pere*. Palma: Biblioteca Diocesana manuscrit inèdit, 1943; BONNÍN, Llorenç. «Estudi del Llibre d'intenció del Beat Ramon Llull», *Certamen del Seminari Conciliar de Sant Pere*. Palma: Biblioteca Diocesana manuscrit inèdit, 1943; BONNER, Anthony; BADIA, Lola. *Ramon Llull. Vida, pensament i obra literària*. Barcelona: Les Naus d'Empúries, 1988, p.129 (n. 29).

²² TARRÉ, José. «Los códices lulianos de la Biblioteca Nacional de París», *Analecta Sacra Tarraconensia* [Barcelona] 14, (1941), p. 43.

²³ Aquesta cursiva és nostra.

²⁴ En SANTANACH I SUÑOL, Joan (ed.). *Nova edició de les obres de Ramon Llull... op. cit.*, p. 26, encara hi afegiríem a la llista els *Enseignemens* que Lluís IX (1214-1270) dedicà al fill Felip III l'Ardit (1245-1285) i a la filla Isabel de Navarra (1242-1270), un cop mort Vicent de Beauvais, el dominic que havia escrit el ja esmentat *De eruditione filiorum* l'any 1246, a petició de l'esposa de Lluís IX. Les exhortacions «*Cher fils*» i «*Chère fille*» són, exactament com passa al *Llibre d'intenció* o a la *Doctrina pueril*, la manera idònia per introduir els diferents paràgrafs. Vegeu LANGLOIS, Charles Victor. *La vie en France au Moyen Âge du XIIe au milieu du XIVe siècle 4: La vie spirituelle. Enseignements, méditations et controverses*. París: Slatkine Reprints, Genève, 1970, p. 35-46.

²⁵ RIPOLL, Maria Isabel. «Introducció», RIPOLL, Maria Isabel (ed.). *Ramon Llull, Llibre d'intenció*. Barcelona; Palma: Patronat Ramon Llull, 2013.

meravelles.²⁶ Ramon feia ús de l'expressió «amable filla» per boca de Nastàsia, la mare de Natana, que en reafirmaria el caràcter estilístic: li servia per definir els trets del receptor (un laic cristià, com el fill, mancat de coneixements, a qui cal instruir) i per dirigir-s'hi en actitud docent, sense perdre un bri de versemblança didàctica i evitant en qualsevol cas una actitud autoritària. Recordem que Llull refusà sempre el recurs, tan habitual durant l'edat mitjana, de citar autoritats.²⁷

Si valoram la dedicatòria al fill com una estratègia més en la transmissió de l'Art i del saber per a tots els públics, es pot salvar aquella «llacuna» tràgica sobre l'educació femenina observada per Tusquets, Llinarès i Vilanou: en escriure la *Doctrina pueril*, i en redactar qualsevol de les altres obres dirigides als laics, Llull pensa en un receptor masculí i també femení. Blaquerna és instruït amb la *Doctrina pueril*, però també ho són Natana i les monges del seu convent. Altrament, el *Llibre de Santa Maria* és pensat i dedicat per a les dones, que, a més a més, són protagonistes actives de la munió d'exemples que s'hi recullen. Així mateix, mestre Ramon dedicà l'*Arbre de filosofia d'amor* (1298) als reis de França: la versió llatina a Felip IV i la catalana a Joana de Navarra. Jaume II d'Aragó i l'esposa Blanca d'Anjou també reberen dedicat el *Llibre d'oracions* (1299), per tal que contribuïssin a la difusió del text. Ramon Llull no podia permetre's que el seu missatge, revelat al cap i a la fi per Déu mateix en l'episodi de la il·lustració de Randa, no arribàs a tota la població, incloent-hi les dones.

4. SOBRE LA PRESENCIA FEMENINA EN L'OBRA LUL·LIANA

L'any 1981, Lola Badia inaugurava els estudis, escassos en nombre, sobre el tractament de la figura femenina en la literatura lul·liana, articles que encara

²⁶ Docent i discent que poden aparèixer sota els binomis pare/fill, ermit,/deixeble, abat/monjo, mare/filla.

²⁷ Per a la manca d'autoritats citades vegeu BONNER, Anthony. «Reducere auctoritates ad necessarias rationes», RIPOLL PERELLÓ, Maria Isabel. *Actes de les Jornades Internacionals Lul·lianes. Ramon Llull al s. XXI*. Barcelona: Universitat de Barcelona; Palma: Universitat de les Illes Balears [Col·lecció Blaquerna, 5], 2005, p. 13-45, i GAYÀ, Jordi. «Que el llibre multiplicàs, Ramon Llull i els llibres», BONNER, Anthony. *Publicacions del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca*. Mallorca: CETEM, 2006.

ara no sobrepassen la mitja dotzena.²⁸ En aquella primera aportació sobre la qüestió, la investigadora explicava que la formulació de la dona en la literatura lul·liana s'escapava dels paràmetres habituals de la literatura del moment, literatura hereva de les consideracions patrístiques que presentava la dona com a ésser vil i en inferioritat de condicions respecte de l'home, tot assumint els tòpics d'arrel aristotèlica que es desprenien dels textos canònics (inferioritat de la dona i consegüent submissió a l'home, sensibilitat/racionalitat, virginitat com a camí de perfecció, Eva/Ave). Badia fonamentava aquesta afirmació en el fet que les dues grans protagonistes del *Romanç d'Evast e Blaquerna* es caracteritzen per la tenacitat, la combativitat i la intel·ligència i advertia, així mateix, que Llull no es preocupava pel tema de «l'altra» en el sentit modern com l'entendem ara, sinó que, en general, la presència de les dones era purament instrumental o exemplificatiu. A grans trets, proposava una classificació en cinc categories de personatges femenins: 1) la figura de la Mare de Déu (la «domna», en sentit etimològic);²⁹ 2) els personatges al·legòrics (com *Filosofia d'Amor*, les tres dames del *Llibre de Santa Maria* i les virtuts de la *Ciutat del món*);³⁰ 3) les «reines de carn i ossos»,³¹ a les quals Llull dedicà alguna de les seves obres; 4) les «altres dones», que exemplifiquen alguna virtut o algun vici, i 5) les dues grans heroïnes, Aloma i Natana.

²⁸ A banda de l'article de BADIA, Lola. «A propòsit dels models literaris lul·lians de la dona: Natana i Aloma», *Estudi General. Revista del Col·legi Universitari de Girona* [Girona], 1, 2 (1981), p. 23-28, s'ha tractat aquest aspecte a LLINARÈS, Armand. «La femme chez Raymond Lulle», *La femme dans la pensée espagnole*. París: Éditions du CNRS, 1983, p. 23-37; CANTAVELLA, Rosanna. «La dona als textos de Llull», *Estudios Lulianos* [Palma], 26 (1986), p. 93-97, i CANTAVELLA, Rosanna. «Lectura i cultura de la dona a l'Edat Mitjana: opinions d'autors en català», *Caplletra. Revista Internacional de Filologia* [València], 3 (1988), p. 109-117; CARRÉ, Antònia. «Ramon Llull i les dones (algunes)», *Món Llull. La influència invisible d'un savi*. Barcelona: Diari ARA, 23 d'abril de 2013, p. 32-34; i RIPOLL PERELLÓ, Maribel. «El paper de la dona en la transmissió de l'Art lul·liana», *Beihfte zur Zeitschrift für romanische Philologie* [Berlin/Boston], 2015 (en premsa).

²⁹ Els estudis sobre mariologia ocupen un lloc destacat en la bibliografia lul·liana. Per a una sistematització sobre la qüestió vegeu DOMÍNGUEZ REBOIRAS, Fernando. «El discurso luliano sobre María», CLELIA, Maria Piastra. (ed.). *Glistudi di mariologia medievale. Bilancio storiografico. Atti del I Convegno Mariologico della Fondazione Ezio Franceschini*. Sismel: Edizioni del Galluzzo, 2001, p. 277-303; i PERARNAU ESPELT, Josep. «Ramon Llull i la seva teologia de la Immaculada Concepció. Versió definitiva», *Arxiu de Textos Catalans* [Barcelona], 25 (2006), p. 193-228.

³⁰ El recurs de l'al·legoria és una constant en l'obra de Ramon Llull des de l'inicial *Llibre de contemplació en Déu*. Vegeu BADIA, Lola; SANTANACH, Joan; SOLER, Albert; MENSA, Jaume. «L'accés dels laics al saber: Ramon Llull i Arnau de Vilanova», BADIA, Lola; BROCH, Àlex. (dir.). *Literatura medieval (1). Dels orígens al segle XIV. Història de la Literatura Catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, Fundació Carulla, Ajuntament de Barcelona, 2013, p. 373-509.

³¹ BADIA, Lola. «A propòsit dels models literaris lul·lians de la dona: Natana i Aloma», *op. cit.*, p. 25.

D'aquest darrer grup se'n feia una sòlida caracterització en què es posava en relleu el caràcter psicològic de les dues protagonistes novel·lesques, perfil psicològic i emotiu que les dotava de certa versemblança, cosa que les feia molt més creïbles que els dos herois masculins, Evast i Blaquerna. Sens dubte, la capacitat de raonar d'Aloma, de Natana i de sa mare Nastàsia era el que les feia innovadores respecte dels antecedents literaris i el que les convertia en personatges «anticonvencional».³² El cas d'Aloma, esposa d'Evast i mare de Blaquerna, suposa la primera gran innovació en aquesta formulació, que es concreta sobretot en l'episodi de la disputa matrimonial amb el seu espòs: després d'una vintena d'anys de vida conjugal. Evast vol abandonar l'estament matrimonial per entrar a un monestir amb l'objectiu de servir Déu. Aloma és una dona que domina la teoria de les dues intencions, és a dir, l'ordenació correcta de les causes finals i de les causes intermèdies o secundàries, per la qual cosa és capaç de convèncer el marit de l'error en què ha caigut, ja que per servir Déu ell va decidir voluntàriament entrar en matrimoni, sacrament que no pot desfer. Notem, tanmateix, que segons els textos canònics, l'esposa havia de corregir secretament els defectes o errors del marit que posassin en perill la seva salvació,³³ com s'esdevé en el cas suara esmentat. Amb el raonament d'Aloma sobre l'ordenació de les intencions, és possible reprendre l'observació de Badia, que permet situar correctament Llull quant a la percepció femenina: «Que una dona tingui raó en una disputa matrimonial no és gaire freqüent a la literatura medieval i podria indicar una certa benevolència de Llull envers el gènere femení o, almenys, una absència de rabejos misògins (que no és poc)».³⁴ Aquest panorama restava del tot completat amb la caracterització de Natana com a ésser pur, però sobretot intel·ligent, capaç d'actuar segons els preceptes apresos (per tant, entesos) de l'*Art abreujada d'atrotar veritat*.

L'any 1988 Rosanna Cantavella insistia en aquest caràcter original de Ramon Llull, amb l'afirmació següent: «En aquest panorama l'autèntica nota d'originalitat fou donada, com en tants d'altres casos, per Ramon Llull. L'autor mallorquí considerà al *Blaquerna* que una dona imaginària, però model de conducta, Natana, era digna d'estudiar la seva Art i de portar-la a la pràctica en la reforma dels monestirs».³⁵

³² *Ibidem*, p. 28.

³³ Vegeu VIERA, David J.; PIQUÉ, Jordi. *La dona en Francesc Eiximenis*. Barcelona: Curial 66, 1987.

³⁴ BADIA, Lola. «A propòsit dels models literaris lul·lians de la dona: Natana i Aloma», *op. cit.*, p. 26.

³⁵ CANTAVELLA, Rosanna. «Lectura i cultura de la dona a l'Edat Mitjana: opinions d'autors en català», *op. cit.*, p. 122.

La proposta del nostre autor, lluny de considerar-la utòpica o extravagant quant al model femení que defineix, entra de ple en les noves tendències de l'època: al costat dels models femenins heretats de la cultura occitana i del paper actiu que la dona té en l'espai català,³⁶ el «fenomen Llull» es produeix en el moment de transformació social iniciada a les acaballes del s. XII i en plena consolidació dels moviments que, sorgits en el si de l'Església mateixa i en l'incipient entorn urbà, qüestionen els models vigents i proposen un nou model de vida de caràcter apostòlic des de la predicació i la pobresa.³⁷ No debades, com afirma Teresa Pujal, «En tot aquest moviment religiós és molt significativa la presència de la dona. Moltes noies ho deixaven tot per seguir Jesucrist pobre i el seu evangeli».³⁸

En aquest context, a continuació analitzarem per què és tan important el personatge de Natana, no només com a representant femenina en l'obra de Llull, sinó sobretot pel missatge que vehicula.

5. NATANA, L'ABADESSA QUE DOMINA L'ART

Natana, juntament amb Aloma i Nastàsia, és un dels tres personatges femenins que protagonitzen el *Romanç d'Evast e Blaquerna* (*REB* a partir d'ara), escrit a Montpeller entre 1276 i 1283, en una data propera a la *Doctrina pueril* i al *Llibre d'intenció* que ja hem comentat, i per tant, en uns moments en què la reforma de la cristiandat, pervertida i allunyada del missatge evangèlic, era una preocupació viva de mestre Ramon. De fet, el *REB* constitueix la constatació que la reforma social ideal és factible sempre que s'hi apliqui la teoria de la doble intencionalitat.³⁹

³⁶ Això és el que demostren, entre d'altres, VINYOLES VIDAL, Teresa. *La història de les dones a la Catalunya medieval*. Lleida: Pagès Editors, 2005, i ALBERTÍ, Elisenda. *Dones catalanes. Vint-i-quatre històries femenines de l'edat mitjana*. Barcelona: Abertí Editor, SL, 2012.

³⁷ Per a les característiques històriques vegeu CAVERO DOMÍNGUEZ, Gregoria. «Cultura y saber: de los monjes a los frailes (s. XIII-XV)», *XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Palma: Institut d'Estudis Balàrics, 2004, p. 11-30. Per a les relacions lul·lianes amb els corrents franciscans i reformadors vegeu OLIVER, Antonio. «El Beato Ramón Llull en sus relaciones con la Escuela Franciscana de los siglos XIII-XIV», *Estudios Lulianos* [Palma], 13 (1969), p. 51-65.

³⁸ PUJAL, Teresa. «Originalitat de la forma de vida de Santa Clara», *Clara d'Assís i la mística femenina dels segles XII-XIII. XXI Jornades d'Estudis Franciscans*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 2012, p. 75.

³⁹ Per a la lectura en clau intencional i la consegüent lectura no utòpica d'aquesta obra, vegeu RIPOLL PERELLÓ, Maria Isabel. «Una lectura no utòpica del *Romanç d'Evast e Blaquerna*», *Studia Lulliana* [Palma], 52 (2012), p. 3-24.

Si abans ens hem referit al caràcter innovador, i fins a cert punt transgressor, que caracteritza Aloma quant a l'estament matrimonial, aquí cal referir-nos al caràcter innovador de Natana, l'al·lota jove, bella, bondadosa, tenaç i intel·ligent que havia de ser l'esposa de l'heroi Blaquerna però que, lluny de la voluntat de les mares respectives, es convertí en l'ideal modèlic de l'estament religiós femení. I ho féu no perquè fos tan sols un ésser pur, net de màcula, sinó sobretot per la intel·ligència i la ciència que aplicava en el regiment del monestir.

El primer aspecte que cal tenir present és que, a diferència del protagonista masculí Blaquerna, del qual coneixem extensament l'educació que va rebre des dels set als divuit anys, de Natana no en podem pressuposar cap formació anterior a l'entrada al monestir, com s'infereix del fet que va aprendre «molt be de letra e après lo cant e·lhufici en breu de temps»⁴⁰ un cop hi hagué ingressat. En canvi, sí que s'explica amb detall que l'elecció de l'abadessa va ser propiciada pel fet que dominava l'Art lul·liana, que era capaç d'explicar a la resta de monges i, sobretot, d'aplicar-la en l'elecció: «Totes les dones volgueren eleger abadesa segons la manera en la qual havien acostumat a eleger,⁴¹ mas Natana dix que ella havia entesa novella manera d'elecció, la qual está en art e en figures, la qual Art segueix les condicions del *Llibre del gentil e dels III savis*, lo qual segueix la *Art de atrobar veritat*».⁴² Tot seguit, Natana explica i desenvolupa la teoria de la votació, teoria que Llull havia presentat a *Artificium electionis personarum* –de la mateixa època del *REB*– i que consolidà a *De arte electionis* (París, juliol de 1299). Cal fer-hi atenció, perquè la dada és prou significativa, i cal tenir-la ben present en una anàlisi sobre el tractament del paper de la dona per part de Ramon Llull: és una dona que a la novel·la introdueix una de les teories sobre la reforma del món sorgida de l'aplicació de l'Art. En aquest punt, Llull ens podria suggerir que, encara que físicament la dona fos consi-

⁴⁰ LLULL, Ramon. «Romanç d'Evast e Blaquerna», SOLER, Albert; SANTANACH, Joan. (ed.). *Nova Edició de les Obres de Ramon Llull, VIII*. Palma: Patronat Ramon Llull, 2009, p. 156.

⁴¹ COLOMER, Josep. «From De arte electionis to Social Choice Theory», FIDORA, Alexander; SIERRA, Carles (eds.). *Ramon Llull: From the Ars Magna to Artificial Intelligence*. Barcelona: IIA-CSIC, 2011, p. 317-320 analitza la proposta de Llull en relació amb els sistemes de votació propis de l'edat mitjana, especialment dels que es duïen a terme en l'àmbit monacal. El mateix autor afirma a la pàgina 317 que, amb aquesta teoria, Ramon Llull «should be considered the earliest founding father of voting theory and social choice theory».

⁴² LLULL, Ramon. «Romanç d'Evast e Blaquerna», *op. cit.*, p. 162.

derada inferior a l'home per naturalesa,⁴³ no ho seria intel·lectualment,⁴⁴ sinó que tindria la capacitat d'entendre sempre que en tingués la voluntat, aspecte que també se'ns explica per mitjà de Natana: «On, dementre que la abadesa dehia subtilment aquestes paraules, una dona dix a l'abadesa que no era leguda cosa que a fembra fossen dites tan subtils paraules. E l'abadesa respós dient que pus l'enteniment les podia entendre, cuvinent cosa era que la volentat volgués que l'enteniment se nexalçàs a entendre e que mills ne pugués la volentat contemplar e entendre Déu e ses obres».⁴⁵

Des d'aquesta perspectiva, no resulta estrany el pla de reforma que la protagonista inicia des del començament mateix de l'abadiat, que té per objectiu ordenar correctament les intencions per les quals les monges han entrat en la vida religiosa. Encara que sigui en el marc del monestir i, per tant, en l'ambient medieval per antonomàsia en què la dona pot tenir accés a una certa intel·lectualitat,⁴⁶ es demostra que l'Art lul·liana és perfectament comprensible per a una dona, la qual l'aplica per resoldre problemes quotidians i, així mateix, la fa comprensible a la resta d'iguals. L'abadesa Natana esdevé, en conseqüència, la mestra que ensenya a la comunitat monàstica a actuar moralment, per la qual cosa fa servir tots els recursos al seu abast: estableix un torn de lectura durant l'activitat de filar (torn en què han de participar totes les monges), fa servir definicions quan una monja no entén algun concepte i recorre als exemples per aconseguir la transmissió òptima del coneixement.⁴⁷ En definitiva, segueix les mateixes estratègies que Llull desenvolupava a la *Doctrina pueril*, l'obra de referència en la formació de l'heroi Blaquerna però també manual de consulta en la tasca pedagògica de Natana: «Qui totes les coses damunt dites vol saber, remembre con totes aquestes coses e moltes d'altres son en lo libre

⁴³ Al *REB* mateix es contraposa la fortalesa de l'heroi amb la inferioritat física femenina quan Blaquerna, durant la conversa amb Natana, li argumenta que no té cap por de les bèsties que trobarà pel món, considerant com les santes Caterina, Eulàlia i Margalida foren capaces de suportar el martiri.

⁴⁴ O com ha dit també BADIA, Lola. «Generació o luxúria. Què diu Ramon Llull sobre el sexe? 2. La casuística», *op. cit.*, p. 132, l'aplicació de l'Art en un cas de temptació és igualment vàlid per a les dones i per als homes dotats d'enteniment, una potència racional que no interfereix amb els principis masculí i femení.

⁴⁵ LLULL, Ramon. «Romanç d'Evast e Blaquerna», *op. cit.*, p. 198.

⁴⁶ Vegeu CODERCH, Marion. «Actituds davant les dones entre l'edat mitjana i el Renaixement», *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2 vol., 2012, p. 527-554.

⁴⁷ Per a una anàlisi detallada d'aquestes estratègies vegeu RIPOLL PERELLÓ, Maribel. «El paper de la dona en la transmissió de l'Art lul·liana», *Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie* [Berlin/Boston], 2015 (en premsa).

de *Doctrina pueril*.⁴⁸ Aquesta resposta de Natana s'adreça a una dona que constata el desconeixement que té de la doctrina cristiana, cosa que corrobora l'observació que hem introduït més amunt sobre els destinataris potencials, i específicament femenins, de l'obra lul·liana.

L'ensenyament de l'abadessa Natana resulta tan efectiu que el monestir es converteix en exemple modèlic per a altres monestirs. L'ordenació del microcosmos femení suposa que les monges sàpiguen corregir els seus errors, per la qual cosa «lloen e beneeixen Déu qui tanta de saviesa havia donada a l'abadessa, ni cor lur havia donat tant bo pastor qui per sciencia e per santa vida tant fortment les adoctrinava en amar e coneixer lu respós Jesucrist e ses obres».⁴⁹ En la reformulació social que el nostre autor proposa, les monges han de viure d'acord amb la intenció principal per la qual han estat creades, que no és altra que estimar i conèixer Déu, cosa que no sempre s'acompleix. Per aconseguir-ho, Llull incorpora una dona sàvia al seu discurs novel·lesc, que raona i aplica l'Art. Com el pare que adoctrina el fill a la *Doctrina pueril*, Natana es converteix en la mare de les «filles» monges, que adoctrina pacientment des del saber i des de la ciència, la qual cosa suposa el preludi de l'acció reformadora que durà a terme el protagonista Blaquerna. En definitiva, amb el «Llibre de l'orde de les dones», com s'intitula el segon llibre del *REB*, Llull va preveure la instrucció femenina per a les dones dedicades a la religió per mitjà d'un exemple femení modèlic.

6. EL LLIBRE DE SANTA MARIA: EL LLIBRE PENSAT PER A TOTES LES DONES

Després de gairebé vint anys de producció literària, d'haver-se dirigit a reis i papes, del fracàs de la presentació de l'Art a la Sorbona, d'haver redactat diferents tractats per reformular-la i explicar-la i després d'haver escrit dues novel·les per difondre-la a tots els receptors possibles, Llull presentava, entre 1290 i 1292, el *Llibre de Santa Maria*, un tractat didàctic de contingut mariològic en què tres dames al·legòriques –Llaor, Oració i Intenció– dialoguen, primerament, amb un ermità barrut i, després, amb un de savi, sobre el desordenament del món. Aquesta vegada Llull no té cap mania a declarar obertament que pensa en un destinatari potencialment, però no exclusivament, femení: «Car aquest llibre es de nostra Dona e nostra Dona es regina verge e dona, per

⁴⁸ LLULL, Ramon. «Romanç d'Evast e Blaquerna», *op. cit.*, p. 188.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 178.

açò nos majorment *fem aquest libre a regines, verges e dones a honor de nostra Dona*; e a la major explanació que podem e ab les pus desplanades paraules lo liuram, e subtilitats esquivamaytant quant podem per ço que sia entès; emperò en partida l'art e la doctrina de l'*Art demostrativa inventiva e amativa* tenim». ⁵⁰

La dedicatòria a «regines, verges e dones» defineix l'abast global que té l'obra, l'objectiu de la qual és, segons Viera, ⁵¹ clarament didàctic i devocional. ⁵² A diferència del «Llibre de l'orde de les dones» al qual ens hem referit al punt anterior, el *Llibre de Santa Maria* no està limitat a les dones de la religió sinó que s'hi inclouen les dones de tots els estaments, per la qual cosa cal adaptar-ne el registre: Llull adverteix que serà clar i precís (*desplanades paraules*), que evitarà la complexa terminologia artística (*e subtilitats esquivam*), encara que se segueixin els principis de l'Art (*Art demostrativa inventiva e amativa*). Perquè «sia entès», el nostre autor recorrerà en aquesta ocasió a la tècnica de l'exemplificació, tècnica que des del *Llibre de contemplació en Déu* era ben habitual dels textos lul·lians. ⁵³

L'obra que ara ens ocupa s'organitza en trenta capítols que versen sobre les dignitats o característiques pròpies de la Mare de Déu, tractades, com s'especifica al pròleg, per mitjà de «qüestions, definicions, lausors, oracions i intencions». Per a Sarah Boss, ⁵⁴ l'estructuració repetitiva de cada capítol té un consegüent efecte didàctic, que considera com una mena de «work shanty or ritual chant» i que porta el lector a un estadi progressiu de coneixement del món. ⁵⁵ El que condueix el lector per aquest trànsit cognitiu són, d'una banda, els tres personatges femenins al·legòrics que hem al·ludit i, de l'altra, la munió de personatges femenins que protagonitzen els diferents exemples il·lustradors dels temes desenvolupats. Aquestes dones pertanyen a tots els estaments i condicions: són donzelles, reines, dones burgeses, esposes de mer-

⁵⁰ LLULL, Ramon. «Llibre de Santa Maria», Galmés, Salvador. (ed.). *Obres de Ramon Llull. Llibre de Sancta Maria. Hores de Sancta Maria. Libre de Benedicta tu in mulieribus*. Palma, 1915, vol. x, p. 5. La cursiva del text és nostra.

⁵¹ VIERA, David J. «Exempla in the “Libre de Sancta Maria” and Traditional Medieval Marian Miracles», *Homageto Ramon Llull*. Barcelona: Catalan Review, Vol. 4, 1990, p. 26.

⁵² El caràcter didàctic queda del tot palès si es té present que al *Llibre de Santa Maria* hi apareix un mercader que llegeix el *Llibre d'intenció*: «Esdevençe que aquel mercader legia en un *Libre* que era estat fet de *Entenció*», LLULL, Ramon. «Llibre de Santa Maria», *op. cit.*, p. 33.

⁵³ Sobre la tècnica dels exemples en l'obra lul·liana, vegeu GAYÀ, Jordi. «Els exemples lul·lians: noves referències a la influència àrab», *Estudios Lulianos* [Palma], 23 (1979), p. 206-211.

⁵⁴ BOSS, Sarah. «Ramon Llull's *Llibre de santa Maria*; Theodicy, ontology and initiation», *Studia Lulliana* [Palma], 51 (2011), p. 44.

⁵⁵ Boss es refereix explícitament a una lectora, per mitjà del pronom «she».

caders, germanes, esclaves, criades, dones belles, contemplatives, sàvies, castes, volenteroses, encara que també poden ser luxurioses, irades i injuriades. Són dones sàvies i belles que esdevenen model de conducta, envers les «males fembres» vicioses, perdudes sobretot per la luxúria, també models negatius per a la societat. En qualsevol cas, els comportaments immorals produïts pels vicis no són exemplificats exclusivament per les dones; els homes també en són protagonistes, d'aquests comportaments, sobretot els que pel seu càrrec polític o eclesiàstic haurien de tenir un comportament moral impecable que no duen a la pràctica. Tan sols per mostrar-ho, hi apareixen reis que són servents de la justícia,⁵⁶ però també n'hi apareixeran de luxuriosos que es relacionen i fan tractes immorals amb falsos beguins.⁵⁷

Entre el catàleg dels personatges femenins que hi trobam, una característica que cal ressaltar és el coneixement intel·lectual que manifesta alguna de les dones, com ocorre en el capítol cinquè, «De saviesa», la protagonista del qual ens recorda l'abadessa Natana atès que «[...] Aquesta dona *sabia de letra e havia saviea en moltes sciencies*».⁵⁸ Per això no és estrany que sàpiga pregar i contemplar la Mare de Déu, tot aplicant la correcta ordenació de les dues intencions. En altres ocasions, es tracta d'una «dona bona e pacient»⁵⁹ o d'una humil «pobre fembra qui portava en son braç un bell infant» que es veu obligada a demanar almoïna. Les situacions viscudes i descrites pels diferents personatges, tant masculins com, sobretot, femenins, resulten casos del tot versemblants en la vida real. Són exemples en què qualsevol dona de l'època s'hi podia sentir reflectida, gràcies als quals podia extreure'n un coneixement moral, pràctic i efectiu.

7. LA DONA DIFUSORA DE L'ART: LES DEDICATÒRIES A LES REINES

Ens hem referit anteriorment, en el segon punt d'aquest estudi, a la preocupació vital del nostre autor per arribar a tots els públics possibles i la consegüent adaptació lingüística i estilística que duia a terme, aspecte que ha quedat del tot palès en les obres que fins ara hem comentat. La voluntat que l'obra s'escampàs arreu va provocar, també, que el nostre autor es preocupàs per desenvolupar un

⁵⁶ LLULL, Ramon. «Llibre de Santa Maria», *op. cit.*, p. 98.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 102 i 106.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 54. La cursiva és nostra.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 41.

seguí d'estratègies que garantissin la còpia i la transmissió dels textos.⁶⁰ És en aquest vessant que cal considerar la dedicatòria a dues reines, per tant, a dues dones: la reina Joana de Navarra i la reina Blanca d'Anjou.

La primera era esposa del rei Felip IV de França, conegut com el Bell, amb qui Llull es va entrevistar en diverses ocasions i de qui va obtenir diferents cartes de recomanació. Llull sempre es va moure prop del poder reial, per tenir el suport necessari per a la pràctica dels seus objectius missionals. L'any 1298 redactava, a París, l'*Arbre de filosofia d'amor*, la difusió del qual es garantia amb la dedicatòria següent als reis de França: «E la dona d'amor dix a Ramon que presentàs filosofia d'Amor en latí al molt noble senyor savi e bo rey de Fransa, e en volgar a la molt noblesavia e bona reyna de Fransa, per so que·l·montipliquen en lo regne de Fransa, a honor de nostra dona Santa Maria que es subirana Dona d'amor».⁶¹

Com ocorre amb el *Llibre de Santa Maria*, la necessitat que l'obra sigui entesa s'imposa per sobre de qualsevol altre requisit, fins i tot el de fer servir la terminologia estrictament artística. Amb la mateixa voluntat que el llibre fos transmès per tots els canals efectius de difusió l'any següent, dedicava al rei Jaume II d'Aragó i a la reina Blanca d'Anjou el *Llibre d'oracions*: «Fenit es aquest *Libre de Oracions e de doctrina de amar Déu*, en la ciutat de Barchinona en l'any MCCLXXXVIII, lo qual *libre* es fet a requesta del molt noble senyor en Jacmrey de Aragó et de la molt alta dona Blanchareyna de Aragó, sa muyler, qui dixeren a Ramon que faés aquest *Libre* qui donàs doctrina e ensenyament per la qual aquells qui no saben pregar Deus lo sapien pregar, e aquells qui Deus no amen molt, lo qual desiren molt amar, lo sapien molt amar».⁶²

8. CONCLUSIONS

Després d'aquest itinerari literari lul·lià, i després d'establir el panorama femení en la producció de Ramon Llull, estam en condicions d'abordar l'in-

⁶⁰ En aquest sentit, vegeu SOLER, Albert. «Espiritualitat i cultura: Els laics i l'accés al saber a final del segle XIII a la corona d'Aragó», *Studia Lulliana* [Palma], 38 (1998), p. 3-26; i GAYÀ, Jordi. «Que el llibre multiplicàs, Ramon Llull i els llibres», BONNER, Anthony. *Publicacions del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca*. Mallorca: CETEM, 2006.

⁶¹ LLULL, Ramon. «Arbre de filosofia d'amor», GALMÉS, Salvador (ed.). *Obres de Ramon Llull. Libre d'intenció. Arbre de filosofia d'amor. Oracions e contemplacions del enteniment. Flors d'amors e flors d'entelligència. Oracions de Ramon*. Palma, 1935, p. 227. Les cursives són nostres.

⁶² LLULL, Ramon. «Arbre de filosofia d'amor», *op. cit.*, p. 392.

terrogant sobre el silenci quant a la preparació femenina. Amb tots els indicis aportats, es pot constatar que Llull no es va oblidar del paper actiu que hauria de tenir la dona en la reforma de la cristiandat medieval. Si bé des del *Llibre de contemplació en Déu* passant pel *Romanç d'Evast e Blaqueria* o pel *Llibre de meravelles* hi ha algunes traces que lliguen el nostre autor a la tradició aristotèlica i patristica de què és hereu (inferioritat física i consegüent submissió de la dona a l'home, aversió als maquillatges, dona com a font de temptació), també és cert que presenta uns models femenins que trenquen els esquemes misògins propis d'aquell moment. La Mare de Déu és la «dona» i senyora per excel·lència, nexa d'unió entre la divinitat amb la humanitat en tant que fa possible l'Encarnació. Aloma i Natana esdevenen dos personatges modèlics i exemplars en l'estament matrimonial i religiós, respectivament. La necessitat de persuadir el públic femení requeria uns models versemblants en els quals reflectir-se. Els personatges femenins del *Llibre de Santa Maria* constitueixen la plasmació de la capacitat que té la dona per esmenar conductes reprovables sempre que és capaç de reflexionar i d'actuar d'acord amb l'ordenació correcta de les intencions. Això no obstant, tots aquests processos podrien ser protagonitzats i exemplificats exclusivament per personatges masculins. Quin interès tenia Llull en la inclusió de protagonistes femenins combatius i tenaços com Natana o Aloma? Quin interès podia tenir en la presentació una dona capaç d'aplicar la seva Art per resoldre els problemes quotidians? Senzillament, Llull va poblar les seves obres amb un univers femení plural, com la realitat mateixa, perquè les dones servissin d'exemple efectiu i eficaç per a les lectores que preveia receptores potencials de l'Art, com la resta de públic al qual es dirigia, per a qui desplegava tota la gamma de recursos literaris i lingüístics al seu abast, fins i tot un recurs tan paternal com la dedicatòria a un «amable fill». Que al segle xv apareguin documentades dues dones, mare i filla, com a possessores del *Llibre d'intenció* podria resultar simptomàtic per veure fins a quin punt els objectius lul·lians foren assolits.⁶³

⁶³ Ens referim al cas d'Angelina, la vídua del mercader barcelonès Antoni Eixarch, que en el testament de 27 d'abril de 1464 deixava a la filla Eulàlia Poal (esposa del mercader barceloní Antoni Poal) el llibre *Lo primer e lo segon*, l'incipit i èpilog del qual no ofereixen cap dubte sobre la identificació amb el *Llibre d'intenció*. Documentat a HERNANDO I DELGADO, Josep. «Obres de Ramon Llull en biblioteques privades de la Barcelona del segle xv», *Arxiu de Textos Catalans* [Barcelona] 25, (2006), p. 267-345; i a la *Base de Dades Ramon Llull* [<http://orbita.bib.ub.edu/llull/gent.asp?id=2159>, juliol de 2015].